

ZEYNƏB QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb_guliyeva@yahoo.com

NAXÇIVANIN ENEOLİT ABİDƏLƏRİNİN CƏNUBİ QAFQAZDAKI YERİ

Araşdırmalar Naxçıvanın eneolit abidələrinin Cənubi Qafqaz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Bu vaxtdakı Cənubi Qafqaz regionunda eneolitın erkən və orta mərhələsinə aid abidələrinin qeyd olunması eneolit mədəniyyətinin sistemli şəkildə arxivləşməsinə imkan vermişdir. Eneolitın erkən və orta mərhələsinə aid abidələr ilk dəfə Naxçıvan ərazisində qeydə alınmışdır. Naxçıvantəpə, Uçan Ağıl və Uzunoba ilə təmsil olunan bu abidələr Cənubi Qafqazda eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu abidələrin yaxınlığında qeydə alınan onlarla son eneolit abidələri isə eneolitın müxtəlif mərhələləri arasında əlaqənin qırılmadığını göstərir. Naxçıvan abidələrində eneolit dövrünün dörd mərhələsinin izlənilməsi Cənubi Qafqazda eneolit mədəniyyətinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: Naxçıvan, Cənubi Qafqaz, erkən eneolit, orta eneolit, dövrləşdirmə.

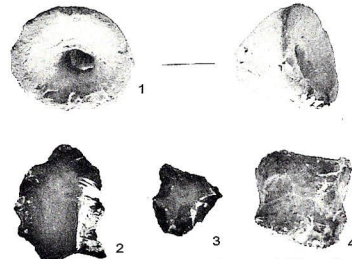
Qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin öyrənilməsində eneolit abidələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cənubi Qafqazda bu sahənin tədqiqi ilə bağlı hələ ötən əsrdən müəyyən addımlar atılmışdır [9, s. 41]. O.Həbibullayev, A.Jessen, İ.Nərimanov, C.Rüstəmov, Q.İsmayilzadə tərəfindən Muğanda (Əlikömrəktəpə, Üçtəpə, Sulutəpə, Qurudərə, I-IV Mışarçay), Mİl-Qarabağda (İlanlıtəpə, Kamilətəpə, Günəştəpə, Qaraköpkətpə, Xantəpə), Naxçıvanda (I Kültəpə), Qazax bölgəsində (Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi, Menəştəpə, Rus təpəsi), Kığırzadə, Cavaxışvili, Çaparidze, Çubinişvili tərəfindən Gürcüstanda (Aruхло, Sioni, Göytəpə, Sadaxlo, Amiranışqora), Ararat (Ağrı) vadisində (Tərtaridzor, Artaşen, Xatunarx, Texut, Maştosblur, Mahaltəpə) Palumbi və digərləri tərəfindən tədqiq edilən bu abidələrin [10, s. 97] böyük bir qismi indi artıq neolit dövrünə aid edilir. Eneolit dövrünə aid edilən Sioni, Çopi, Ovçularətəpəsi, Leylatəpə abidələri, Xatunarxın üst təbəqələri isə yalnız son mərhələnin əks etdiriyindən Cənubi Qafqazın eneolit mədəniyyəti sistemli şəkildə arxivləşməsinə başlıq hissə olurlurdu.

2013-2017-ci illərdə AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyevin rəhbərlik etdiyi yeri və beynəlxalq ekspedisiyaların I Kültəpə və ətrafında aparılan arxeoloji tədqiqatlar bu başlıq ətrafında biləcək çoxsaylı eneolit abidələrinin aşkar olunmasını nəti-cələndi. Bu abidələrin əsas Arpaçay və Naxçıvançay vadiləri kimi su mənbələri ətrafında yerləşməsi insanların məşğuliyyət sahələri ilə bağlı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazın qədim əkinçilik mədəniyyətlərinin əks etdirən yaşayış yerləri üçün, xüsusilə eneolit dövrü üçün məhz çay vadilərində məskunlaşma xarakterik cəhətlərdən biri olmuşdur.

Bu abidələrin ən mühüm əhəmiyyətə eneolit dövrünün mərhələlərinin ardıcılıqla izlənilməsidir. Hansı ki, təkcə Azərbaycanda deyil, bütövlükdə Cənubi Qafqaz ərazisində mövcud olmuş eneolit mədəniyyətinin mərhələli şəkildə tarixləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bütövlükdə sayı 20-dən çox olan bu abidələrdən Nax-

çıvantəpə, Uçan Ağıl, Ovçularətəpəsi, Zirincli, Yeni yol və Şorsu yaşayış yerləri arxeoloji qazıntılarla öyrənilmişdir. Bu abidələrdən götürülən kömür analizlərinin göstərdiyi tarixlərə əsasən Naxçıvan ərazisində Eneolit mədəniyyətinin 4 mərhələsi müəyyən edilmişdir [5, s. 69]. Bu mərhələlər özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bir-birindən fərqləndiyi üçün hər bir mərhələyə ayrıca nəzarət etməyə məqsəduyğun olar.

Eneolit dövrünün I mərhələsi (e.ə. 5000-4600-cü illər). Bu mərhələni əks etdirən abidə Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq Naxçıvanda qeydə alınmışdır. Naxçıvantəpə adı ilə elmi dövrüyyəyə daxil edilən yaşayış yeri Naxçıvançayın sağ sahilində, Naxçıvan şəhərinin cənubundakı iki körpünün arasında yerləşir. 2017-ci ilin iyul-avqust aylarında V.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə AMEA Naxçıvan Bölməsində yaradılmış yerli ekspedisiya tərəfindən tədqiqinə başlanılmışdır. 2,1 metr olan mədəni təbəqədən yarımqazma və dördkünc formalı evlərlə təmsil olunan 2 tikinti qatı üzə çıxarılmışdır. Birinci mərhələ üçün yaşayış yerinin alt təbəqələrində qeydə alınan yarımqazma evlər xarakterik olmuşdur. Buradan götürülən kömür analizləri onların e.ə. 4972-4945-ci illərdə istifadə olunduğunu göstərmişdir. Belə evlərdən üzə çıxarılan arxeoloji materiallar bir neçə dəşək alət hissəsi, iy başlıqları, çoxsaylı saxsı məmulatından qəhvəyi və qara rəngli obsidian nümunələrindən ibarətdir (şəkil 1, 1-4).

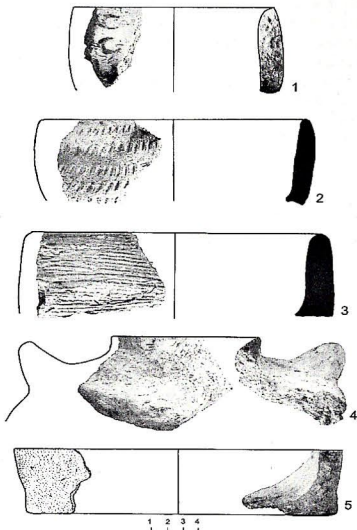

Şəkil 1. Naxçıvantəpədən aşkar olunmuş iy başlığı və obsidian nümunələri (2017).

Obsidianlar I Kültəpədən aşkar olunan nümunələrlə oxşardır. Bu da eneolitın erkən mərhələsində obsidian emalının davam etdiyini göstərir. Lakin son neolit dövründən fərqli olaraq, bu dövrdə artıq metal meydana çıxdığı üçün onların istehsalı azalmışdır. Onların çoxu emal olunmamış hissələrdən ibarətdir. Bütövlükdə alətlər azlıq təşkil edir. Onların içərisində 2 ədəd iy başlığı diqqəti cəlb edir. Gildən hazırlanan bu alətlər toxuculuqda istifadə edilmişdir. Açıq qəhvəyi rəngli gildən hazırlanmış konusşəkilli alətin mərkəzində dairəvi dəşik vardır (şəkil 1, 1). Onun ən qədim nümunələri vaxtı ilə I Kültəpənin O.Həbibullayev tərəfindən "la" adlandırılan neolit təbəqəsində aşkar olunmuşdur. Sonrakı təbəqələrdə bu alətin həm gildən, həm də sümükdən hazırlanmış nümunələrinin üzə çıxarılması [9, s. 222-223] neolit dövründən mövcud olan toxuculuq sənətinin eneolit dövründə inkişaf mərhələsində olduğunu göstərir. Bu fikir Urmiya gö-lünün cənubunda, Zab çayının sol sahilində yerləşən Lavintəpədən tapılan iy başlıqlarının [17, Fig. 6, 2] təmsalında da öz təsdiqini tapır.

Ömək alətlərinin azlığı fonunda keramika istehsalı hər zamankı kimi çoxluq təşkil edir. Bu da insanların təsərrüfat və məişət həyatında onlara olan tələbatla bağlı olmuşdur. Keramika məmulatı texnologiyası tipoloji cəhətdən Neolit dövründən gələn bəzi

ənənələri özündə əks etdirir. Bu əlamətlər özünü qabların saman tərkibli gildən hazırlanmasında, lentşakillli texnologiyanın davam etdirilməsində, həmçinin daban şakillli çixıntılı və düz oturaçaqlı qablarda büruzə verir (şəkil 2, 5).

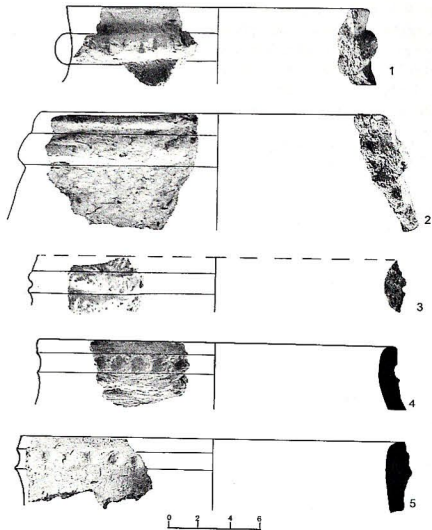
Şəkil 2. Eneolit dövrünün I mərhələsinə aid keramika (Naxçıvantəpə).

Əsasən iri həcmli çölmək tipli qablar, küpə və kasalarla təmsil olunan qablarda eneolit dövrünün özünəməxsus xüsusiyyəti də ortaya çıxmışdır. Bu mərhələnin keramikası ornament baxımından Dalmatəpə mədəniyyəti ilə orta xüsusiyyətləri paylaşır. Belə ornamentlərin böyük əksəriyyəti qabların xarici səthinə basma üsulla (şəkil 2, 1-2), digər qismi boya naxışla, az hissəsi isə relyef üsulla tətbiq edilmişdir. Bu cür naxışlar çanubda Dalma təpədən başlayaraq [12, pnc. 61, 1; 16, fig. 7D, 4A], şimalda Mil-Qarabağ abidələrinə qədər yayılmışdır. Onlar hazırlanma və ornament baxımından Qarabağ ərazisində yerləşən Evtəpə, Qəbristanlıqtəpə (Kiçikli), Çalağantəpə, Qonşutəpə, 2 sayılı İmamqulubəyli, Küllütəpə, 2 sayılı Qoşatəpə, Taynaq yaşayış yeri, Bəşirtəpə abidələrinin neolit və eneolit keramikası ilə analogiya yaradır [1, 262; 250; 228; 142; 162; 158; 154; 66]. Durnağ basqısı, barmaq basqısı naxışlara İlanlıtəpə, Çalağantəpə kimi [12, pnc. 43; 46] şimaldakı abidələrlə yanaşı, Urmiyanın çanubundakı Lavintəpə [17, fig. 9, 2, 172; 10, 2, 1069], Şeh Gabi, Coğa Maran [18, fig. 49, 1-7; 50, 1-10; 105, 1-3] və digər abidələrdə rast gəlinmişdir. Lakin ən zəngin çeşidləri Naxçıvantəpə və Dalmatəpə keramikasında izlənilmişdir. Bu faktlar Dalmatəpə mədəniyyətinin şimala doğru yayılmasında Naxçıvanın mühüm rol oynadığını göstərir.

Qabların bir qisminin içərisi, yaxud xarici səthi daraqlanmışdır [şəkil 2, 3]. Bu mərhələdə az rastlanan boya naxışlar qabların birbaşa səthinə, yaxud da sarı anqob üzərindən qəhvəyi rənglə çəkilmişdir. Qabların bir qismi qulpşakillli çixıntılar ilə də diqqət çəkir. Onlardan bəzisi şaquli formada qulaqcıqşəkillidir. Dar ağızlı, geniş gövdəli çölmək üzərində bu tip çixıntı 3 tərəfdən tətbiq edilmişdir [4, şəkil 92, 2; 165, 3]. Belə çixıntılı keramika nümunəsinə Uçan Ağıl, Hüseynqulu [12, pnc. 33, 4] yaşayış yerində də rast gəlinmişdir. Digər nümunələrə kasa və küpə tipli qabların boğaz, yaxud çiyin hissəsində rast gəlinir. Onlar əsasən yuxarıya meyilləndirilərək yuvarlaqlaşdırılmış çixıntılardan ibarətdir [şəkil 2, 4].

Təpə Sihabiddə yuxarıya meyilli olan bu cür çixıntılar Naxçıvantəpə qulplarından fərqli olaraq, qabın gövdəsində yerləşmişdir [18, fig. 85, 8]. Naxçıvantəpənin birinci mərhələsinə aid olan bu materiallar bu vaxtdakı Cənubi Qafqazda öyrənilməmiş erkən eneolit mədəniyyətinin xarakterini öyrənmək baxımından xüsusi dəyər kəsb edir. Naxçıvanda, Mil-Qarabağda, Muğanda, Texutda qeydə alınan boya naxışlı qablar bir-biri ilə oxşar olub Dalma tipli qablarla analogiya yaradır. Bu oxşarlıq Naxçıvantəpədə müxtəlif çeşidli, Muğan, Mil-Qarabağda tək-tək nümunələrlə təmsil olunan basma naxışlı qablarda daha çox özünü büruzə vermişdir.

Eneolit dövrünün ikinci mərhələsi (e.ə. 4600-4400). Bu mərhələ Naxçıvantəpənin üst təbəqəsində, Uçan Ağıl və Uzunoba materiallarında əks olunmuşdur. Naxçıvantəpənin sol sahilində yerləşən Uçan Ağıl yaşayış yeri e.ə. 4690-4450-ci illərlə, Uzunoba yaşayış yeri isə e.ə. 4620-4370-ci illərlə tarixləndirilir [3, s. 77-78] ki, bu da e.ə. V minilliyin ortalarına düşür. Naxçıvantəpənin üst qatlarından aşkar edilən tikili qalıqları bu mərhələdə dördkünc arxitekturanın əsas yer tutduğunu göstərir. Keramikanın hazırlanma texnologiyasında elə bir fərq olmasa da, tipoloji və ornamental baxımdan bəzi fərqlər ortaya çıxır. Təmiz tərkibli gildən hazırlanan kasa, küpə, çölmək tipli qablarda əvvəlki yastı və geniş oturaçaqlar öz yerini gövdəyə nisbətə daralan oturaçaqlara vermişdir. Bəzi qabların ağız kənarında köbə şəklində qalınlaşmaya rast gəlinir [4, şəkil 21, 4; 24, 2; 26, 2]. Birinci mərhələdəki yuxarıya və aşağıya meyilli yuvarlaq çixıntılar bu dövrdə stradan çıxmış, sadəcə kasaların ağız kənarında tətbiq edilən üfqi çixıntılar davam etdirilmişdir [4, şəkil 44, 4]. Basma ornamentlər müəyyən qədər davam etdirilsə də, qabların boğazın çevrəloyun relyef qurşaqlar bu mərhələnin xarakterik əlaməti kimi ortaya çıxmışdır. Onların sadə və barmaq basqısı ilə, bəzən də çərtmə naxışla bəzədilmiş formalarına rast gəlinir. Bu mərhələnin ornamentləri parlaq cıltlı, qırmızı rəngli qablar üzərində qara boya ilə həndəsi xətlər şəklində çəkilmişdir. Belə naxışların Naxçıvantəpənin ikinci dövrə aid qablarındakı nümunələri incə qara rənglə çəkilən üçbucaqlar, romblar, torşakillli nümunələrlə təmsil olunur. Belə ornamentlərə vaxtı ilə Kamiltəpə [11, pnc. 12], Kəbirli, Əlikömtəpəsi, Dalmatəpə, Hacı Firuz keramikasında [12, pnc. 37; 54; 61, 2-3], o cümlədən Culfa Kültəpəsində [13, s. 54], Texut [11, pnc. 14] və digər eneolit abidələrində rast gəlinmişdir. Boya naxışların Xalacdan, Şortəpədən aşkar olunan nümunələri enli xətlərlə çəkilmiş, rəng çəidi və formasına görə bir qədər fərqlənir. Onların Şərqi Anadolunun orta eneolit abidələrində qeydə alınmış nümunələri e.ə. V minilliyin birinci yarısından şimalda Azərbaycan, şərqdə İran, qərbdə Şərqi Aralıq dənizi, çanubda isə Umman körfəzinədək yayılan Ubeyd mədəniyyəti ilə əlaqələndirilmişdir [8, 6]. Bununla yanaşı Eneolitin orta mərhələsində qırmızı boya üzərində qara həndəsi naxışlı qablarla təmsil olunan ornamentlərdə Xalaf təsiri də özünü göstərmişdir. Bu dövrün qablarında barmaq basqısı və daraq basqısı ilə naxışlanmış relyef qurşaqlar yerli ənənədən qaynaqlanmışdır (şəkil 3, 1-5).

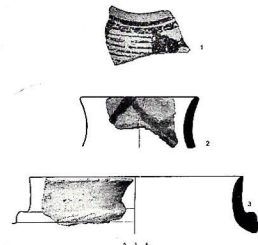
Şəkil 3. Eneolit dövrünün II mərhələsinə aid rəlyef ornamentli qablar (Naxçıvantəpə: 1-4, Uzunoba: 5).

Məlum olduğu kimi, bu tip ornamentlərin sadə formaları hələ neolit dövründən mövcud olmuşdur. Naxçıvantəpədə onların həm sadə, həm də naxışlı nümunələri qeydə alınmışdır. Dalmatəpədə bu tip ornamentlərə rast gəlinməsi, əksinə Naxçıvan, Mül-Qarabağ abidələrində isə üstünlük təşkil etməsi onların Cənubi Qafqazın neolit-eneolit mədəniyyəti üçün xarakterik olduğunu deməyə əsas verir. Rəlyef qırışıqların naxışlı nümunələrinin Uçan Ağıl, Uzunobadakı nümunələrinin Ovçulartəpəsində də qeydə alınması eneolitün əvvəlki mərhələlərindən gələn ənənələrin sonrakı dövrlərdə də davam etdiyini göstərir.

Eneolit dövrünün III mərhələsi (e.ə. 4400-4000). Ovçulartəpəsi qablarında ortaya çıxan fərqli xüsusiyyətlər son eneolit 2 fazada davam etdiyindən xəbər verir. Ovçulartəpəsi məhz e.ə. 4400-4000-ci illərlə sərhədlənən birinci fazanın öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Arpaçayın sol sahilində yerləşən yaşayış yeri bütövlükdə son eneolit mədəniyyəti ilə bağlı olduğu üçün dövrün xarakterinin araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Buradan aşkar olunan maddi mədəniyyət nümunələrinin təmsalında eneolitün üçüncü mərhələsinin memarlıq quruluşu, insanların həyat tərzinə və mədəni-iqtisadi əlaqələri haqqında təsəvvür yaratmaq mümkündür. Belə ki, tikili qalıqları göstərir ki, bu dövrdə daş fundament üzərində çiy kərpicdən tikilən düzbucaqlı evlər və yarımqazmalar istifadə edilmişdir. Yaşayış yerindən aşkar edilən filiz qalıqları, metal

alotlər, o cümlədən körük ucluğu artıq metallurgiyanın inkişaf etdiyindən xəbər verir. Buradan üzə çıxarılan qurğuşun filizinin, mis alotlərin və filiz qalıqlarının analizi onların Şürur rayonu ərazisindəki Gümüşlü kəndi yaxınlığında olan zəngin gümüş tərkibli Sink-Qurğuşun yatağı, Babək rayonu ərazisindəki Vayxır Misdə-ği və Əlincəqala yaxınlığındakı Göydərə filiz yatağı kimi yerli metal yataqları əsasında istehsal edildiyini göstərmişdir [3, s. 86, 89]. Bu faktlar eneolit dövründə inkişaf etməkdə olan metallurgiya və mədənçiliyin yerli baza əsasında formalaşdığını təsdiq edir.

Keramikada məmulatında da fərqli elementlər ortaya çıxmışdır. Çəhrayı rəngli, saman qarışıqlı gildən hazırlanan miz oturacaqlı, 3 qulplu şarşakillli və zoomorf təsvirli qablar bu dövrün xarakterik qablarındandır. Bununla yanaşı kasa, küpə tipli müxtəlif həcmli qablar da istehsal olunmuşdur. Ornamentasiyada yuvarlaq qabartmalar, rəlyef qırışıqlar əsas yer tutmuşdur. Boya naxışlara da rast gəlinir.

Şəkil 4. Eneolit dövrünün III mərhələsinə aid Ovçulartəpəsi keramikası.

Ovçulartəpəsinin bəzi qablarında boya ilə çəkilən ornamentlər Übeyd mədəniyyətinin təsirini göstərir. Rəlyef ornamentlər bu baxımdan onlardan fərqlənir. Belə ornamentlər əsasən küp və küpə tipli qabların boğaz, yaxud çiyin hissəsində rast gəlinir (AMEA NB AEM, inv. № 5-7). Rəlyef qırışıqlardan bəzisi sadə, bəzisi isə daraq başıqı ilə naxışlıdır (şəkil 4, 4).

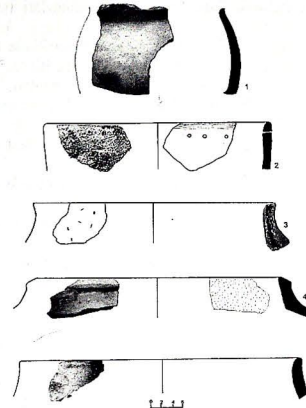
Qabların əksəriyyətinin xarici səthinə ayrıca gil təbəqəsi çəkilərək daraqlanmışdır. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya Muzeyindəki nümunələrdən bəziləri üzərində daraqlanmış təbəqələr müəyyən hissələrdə qopsa da, çölmək tipli qabın üzərində daha sağlam qalmışdır (inv. № 9). Bu cür əlamətlərə Anadolunun İğdir bölgəsindən aşkar olunan qablar üzərində rast gəlinmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif istiqamətdə və çəkilən bu cür daraqlama qabların səthini hamarlamaq məqsədi daşmışdır.

Eneolit dövrünün dördüncü mərhələsi (e.ə. 4000-3600). Eneolitün final mərhələsi Zirincli e.ə. 4240-3800-cü illərlə, Şorsu e.ə. 3910-3870-ci illərlə, Yeni yol isə e.ə. 4038-3960-cı illərlə tarixləndirilmişdir [14, 35, 5, 49-50]. İlk 2 abidədə mədəni təbəqənin qalınlığının 15-25 sm arasında olması bu dövrdə mövsümi xarakterli yaşayış yerlərinin üstünlük təşkil etdiyini göstərir. Yalnız Yeni yol yaşayış yerində mədəni təbəqə 1 metr qalınlıqdadır. Şorsudan yüngül konstruksiyalı evlərin qalıqları aşkar edilmişdir. Yeni yoldan üzə çıxarılan tikililər isə dördkünc, dairəvi və yarımqazmalarla təmsil olunmuşdur.

Bu abidələrdən üzə çıxarılan dördkünc, dairəvi tikillilər və yarımqazma evlər Cənubi Qafqazın həmdövr abidələri ilə səsleşir. Belə ki, Yeni yol [2, 49] və Şorsu yaşayış yerlərində qeydə alınan dördkünc tikillilər [3, 83, 95] Ovqultəpəsi [19, 6], Böyük Kəsik [7, şəkil 1-3,6], Əlikömkətpəsinin birinci təbəqəsindən də aşkar olunmuşdur [12, pnc. 47]. Yeni yol yaşayış yerində dördkünc tikillilərdən altıdakı təbəqədə yerləşən dairəvi tikillilərə Böyük Kəsik [7, şəkil 8], Töyrətəpə, Qarğalartəpəsi [12, pnc. 12-14; 20] və digər abidələrdə rast gəlinmişdir. Yarımqazma evlər Yeni yolla yanaşı Ararat (Ağrı) vadisindəki Texut [11, 41], Gürcüstan ərazisində yerləşən Sioni [15, 31] və digər abidələrdən aşkar olunmuşdur ki, bu da həmin evlərin son eneolit dövründə Cənubi Qafqazda geniş yayılmasından xəbər verir. Bu abidələrdə aşkar edilən materiallar gil qəlib, mis filizinin qalıqları, az sayda obsidian və daş alət qalıqları fonunda xeyli üstün olan çoxlu saxsı məmulatından ibarətdir. Keramika məmulatı əsasən saman qarışıqlı gildən hazırlanmış, lakin qum və saman qarışıqlı, həmçinin qum qarışıqlı olmaqla, yeni xüsusiyyətlərə ortaya çıxmışdır. Yeni yolun tədqiqatə cəlb edilmiş keramika nümunələrinin 49 %-ni santanlı, 46%-ni saman və qumlu, 5%-ni isə qum qarışıqlı olanlar təşkil etmişdir. Keramikanın tərkibinin belə nisbəti bəzi kiçik dəyişiklərlə, Leylatəpə mədəniyyətinə məxsus abidələr ö cümlədən, Böyük Kəsik keramikası üçün xarakterik həldir [7, 16].

Tipoloji baxımdan əsas yeri kasa, çölmək, xeyrə tipli qablar tutur. Gövdəsi az genişlənən, ağzı hissədə xaricə doğru qatlananraq qulpşəkilli çıxıntı yaradan tabaq tipli olanlar Yeni yolun xarakterik qablarından olub, bənzərinə Böyük Kəsik [7, tabl. III, 9; 12], Köhnə Paşqah təpəsinin [20, fig. 7, 1-2] son eneolit qablarından tək-tək nümunə şəklində rast gəlinmişdir. Yeni yol, Şorsuda isə onlar çoxdur. Belə qabların bir qisminin ağzı kənarı dairəvi deşiklərlə bəzədilmişdir. Yeni yol, Şorsu, Zirincli keramikasında izlənilən belə ornamentlərə [14, fig. 2, 5; 5, 2-4, 6], Naxçıvandan şimalda yerləşən Böyük Kəsik [7, tabl. XXII, 5; XXIII, 2, 5, 8], qərbdə yerləşən Tortarıdzor, Maştos-Bulur [15, pnc. 15] və cənubda yerləşən Köhnə Paşqah təpəsinin son eneolit qablarında [20, fig. 7, 3-4] rast gəlinir ki, bu da belə ornamentlərin Cənubi Qafqazdan Urmiya hövzəsindəki geniş bir regionda yayıldığını göstərir. Onların Sioni keramikasındakı oxşarlarından fərqi samanlı keramika ilə müşayiət olunmasıdır. Eneolitlin final mərhələsində ortaya çıxan ağzı kənarı köbəkşəkilli qalınlaşdırılan çölməklər Eneolitdən Erkən Tunca keçidi əks etdirək baxımdan əhəmiyyətli (şəkil 5, 4).

Bu əlamət Arpaçay vadisinin (prokto Kür-Araz keramikasında [6, şəkil 4, 1-3; 5, 4-6; 6, 3-4; 7, 4, 6], Böyük Kəsikdə [7, tabl. X-XI; XV, 4-5], Köhnə Paşqah təpəsinin Erkən eneolit qablarında [20, fig. 12, 3] izlənilmişdir. Bu əlamətlər Kür-Araz mədəniyyətinin mənşəyinin araşdırılmasında Naxçıvanın son eneolit abidələrinin əhəmiyyətini göstərir. Eneolitlin final mərhələsi Cənubi Qafqazda Naxçıvanın son eneolit abidələrinin əhəmiyyəti ilə bağlı da ziddiyyətli fikirlər qalmaqdadır. Belə ki, bəzilərindən Übeyd, bəzilərindən isə Uruk mədəniyyəti ilə əlaqələndiriyi bu mərhələnin xüsusiyyətlərinə Naxçıvan abidələrinə təmsalında aydınlıq gətirmək mümkündür. Yeni yol, Şorsu, Zirincli abidələrinin materialları bu cəhətdən əhəmiyyətlidir. Daha geniş tədqiq edilən Yeni yol materiallarında saman qarışıqlı keramikanın təmsalında yerli ənənələrlə yanaşı, qum və saman, qum qarışıqlı keramika, ağzı köbəli qablar təmsalında Leylatəpə mədəniyyətinin də xüsusiyyəti izlənilməkdədir. Bütün bunlar Cənubi Qafqazın eneolit mədəniyyətinin Yaxın Şərq ənənələrinin müəyyən təsirinə məruz qalmasına baxmayaraq lokal xüsusiyyət daşıdığını göstərir. Bu fikir Naxçıvan abidələri təmsalında eneolit mədəniyyətinin bütün mərhələlərinin ortaya çıxarılmasında öz təsdiqini tapır.

Şəkil 5. Eneolit dövrünün 4-cü mərhələsini əks etdirən Yeni yol keramikası.

Araşdırmalar Naxçıvanın eneolit abidələrinin Cənubi Qafqaz üçün mühüm əhəmiyyəti kəsb etdiyini göstərir. Bu vaxtdakı Cənubi Qafqaz regionunda eneolitlin erkən və orta mərhələsinə aid abidələrin qeydə alınmaması eneolit mədəniyyətinin sistemli şəkildə araşdırılmasına imkan verməmişdir. Eneolitlin erkən və orta mərhələsinə aid abidələrin ilk dəfə Naxçıvan ərazisində qeydə alınmışdır. Naxçıvantaşpə, Uçan Ağıl və Uzunoba ilə təmsil olunan bu abidələr Cənubi Qafqazda eneolit dövrünün erkən və orta mərhələsinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətlidir. Bu abidələrin yaxınlığında qeydə alınan onlarla son eneolit abidələri isə eneolitlin müxtəlif mərhələlərin arasında əlaqənin qurulmadığını göstərir. Naxçıvan abidələrində eneolit dövrünün dörd mərhələsinin izlənilməsi Cənubi Qafqazda eneolit mədəniyyətinin sistemli şəkildə öyrənilməsinə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələri toplusu. I kitab, Bakı: Çap-Art, 2016, 448 s.
2. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Rzayeva R. Yeni Yol yaşayış yerində arxeoloji araşdırmalar // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Sosial elmlər seriyası, 2017, № 1, s. 49-56.
3. Baxşəliyev V., Marro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarıaltın S. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar (2013-2016). Bakı: Nurlan, 2017, 164 s.
4. Baxşəliyev V., Quliyeva Z., Həşimova T., Mehdiyev K., Baxşəliyev E. Naxçıvantaşpə yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2018, 266 s.
5. Baxşəliyev V. Azərbaycanın Eneolit mədəniyyətinin öyrənilməsinə Naxçıvan abidələrinin əhəmiyyəti / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 95-ci ildönümünə həsr olunmuş IX beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2018, s. 68-70.

6. Quliyeva Z. Arpaçay vadisinin Tunc dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 198 s.
7. Museyibli N. Boyuk Kəşik eneolit yaşayışı məskəni. Bakı: Nafta-Press, 2007, 228 s.
8. Harmankaya S. Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme // TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-3: Kalkolitik, Ege Yayınları, Takım ISBN 975-807-003-7, Cilt ISBN 975-807-019-3, İstanbul, 1998. http://www.tayproject.org/downloads/Kalkolitik_SH.pdf
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
10. Энеолит СССР / Ответственные редакторы тома: Массон В.М., Мерперт Н.Я. Москва: Наука, 1982.
11. Кушнарева К.Х., Чубиннишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Москва-Ленинград: Наука, 1970, 189 с.
12. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 260 с.
13. Abedi Kh., Shahidi H., Chataigner Ch., Niknami K., Kazempour M., Pirmohammadi A., Hosenzadeh J., Ebrahimi Gh. Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies 2014, № 51, p. 33-167.
14. Bahshaliyev V. Archeological Research of Monuments in the Vicinity Sirab // Arkeolojiyle Geçen Bir Yaşam İçin Yazılar Veli Sevine Armagan, Ege Yayınları, 2014, s. 33-47.
15. Connor S., Sagona A. Environment and society in the late prehistory of southern Georgia, Caucasus "Les Cultures du Caucase (VI-III millénaires avant notre ère) Leurs Relations avec le Proche-Orient. Sus la direction Bertille Lyonnet. Paris: CNRS Editions, 2007, p. 21-36.
16. Hamlin C. Dalma Tepe // Iran, 1975, № 13, pp. 111-127.
17. Hejebri N., Binandeh A., Nestani J., Vahdati N.H. Excavation at Lavin Tepe, North-west Iran // Ancient Near Eastern Studies, 2012, № 40, pp. 95-117.
18. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, Iran: Thes. ... of Doctor of Philosophy. The University of Toronto, 1983.
19. Marro C., Bakshshaliyev V., Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: the 2009-2010 seasons // Anatolia Antiqua XIX, 2011, pp. 53-100.
20. Maziar S. Excavations at Kohne Pasgah Tepesi, the Araxes Valley, the Northwest Iran: First Preliminary Report // Ancient Near Eastern Studies, 2010, № 47, pp. 165-193.

Зейнаб Гулиева

МЕСТО ЭНЕОЛИТИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

Исследования показывают значительность памятников Нахчывана для Южного Кавказа. До сих пор незарегистрированность памятников ранней и средней стадии энеолита в Южно-Кавказском регионе препятствовала систематическому исследованию энеолитической культуры. Памятники ранней и средней стадии

энеолита были впервые зарегистрированы в Нахчыване. Такие памятники, как Нахчывантепе, Учан Агыл и Узуноба имеют важность для изучения ранней и средней стадии эпохи энеолита на Южном Кавказе. Десятки поздних энеолитических памятников, зарегистрированных вблизи них, указывают на неразрывность связи энеолита с различными стадиями. Наблюдение четырех стадий эпохи энеолита в памятниках Нахчывана позволяет систематически изучать энеолитическую культуру на Южном Кавказе.

Ключевые слова: Нахчыван, Южный Кавказ, Ранний Энеолит, Средний Энеолит, периодизация.

Zeyneb Guliyeva

PLACE OF ENEOLITHIC MONUMENTS OF NAKHCHIVAN IN THE SOUTH CAUCASUS

Studies show that the Eneolithic monuments of Nakhchivan are of great importance for South Caucasus. Until now, the not recording of monuments in the early and middle stages of the Eneolithic in South Caucasus region did not allow the systematic investigation of eneolithic culture. The monuments of the early and middle age of the Eneolith were first recorded in Nakhchivan. These monuments, represented by Nakhchivantepe, Uchan aghil and Uzunoba, are important for studying the early and middle age of the Eneolithic period in South Caucasus. Dozens of recent Eneolithic monuments registered near these monuments indicate that the connection between different stages of eneolith does not break. Observing of four ages of the Eneolithic period in Nakhchivan monuments allows systematic study of eneolithic culture in South Caucasus.

Keywords: Nakhchivan, South Caucasus, early Eneolite, middle Eneolite, dividing into periods.

(AMEA-nın mixir ibz vüi Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant №EIF-KETPL-2-2015-1(25)-56/4/5